

Diskurzivna samoreprezentacija u *Memoarima Jelice Belović-Bernadzikowske* (Ljube T. Daničić)

Marina Katnić-Bakaršić

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za slavenske jezike i književnosti

U radu se promatra diskurzivna samoreprezentacija u *Memoarima Jelice Belović-Bernadzikowske* (Ljube T. Daničić) (1870–1946). Autorica je bila učiteljica, književnica, urednica, novinarka i etnografkinja, koja je profesionalno najznačajniji dio života provela u Bosni i Hercegovini. Ukazuje se na žanrovsku i stilsku heterogenost toga djela, koje pored memoara ima i elemente dnevnika i autobiografije. Sa aspekta kritičke diskursne analize (KDA) propituje se kako se diskurzivna samoreprezentacija realizira kroz suodnos Ja – Drugi, topos žrtve i izražavanje emocionalnosti.

Ključne riječi: diskurzivna samoreprezentacija, memoarski stil, kritička diskursna analiza (KDA), opozicija Ja – Drugi, topos žrtve, emocionalnost

The paper explores discursive self-representation in the *Memoirs by Jelica Belović-Bernadzikowska* (1870–1946). The author was a teacher, writer, editor, journalist, and ethnographer, who spent the most important professional years of her life in Bosnia and Herzegovina. It is argued that the style and genre of the *Memoirs* is diverse because they contain elements of the diaristic and autobiographical genre and style. Several key issues for discursive self-representation were analysed from the perspective of critical discourse analysis (CDA), namely, opposition I – Others, topos of victim and the expression of emotionality.

Keywords: discursive self-representation, memoirs style, critical discourse analysis (CDA), opposition I – Others, topos of victim, emotionality, visibility of women

U ediciji *Memoari* Instituta za historiju i u suizdavaštvu sa Historijskim arhivom Sarajeva 2023. u Sarajevu su objavljeni *Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske* (Ljube T. Daničić), koje su priredili Enes S. Omerović i Tomasz Jacek Lis. Riječ je o djelu koje predstavlja dosad neobjavljen rukopis Jelice Belović-Bernadzikowske (Osijek, 1870. – Novi Sad, 1946), za koju priređivači naglašavaju da je bila izuzetno obrazovana: govorila je i pisala na desetak jezika, bila je »učiteljica, pedagoška radnica, naučnica, književnica, etnografinja, prevoditeljica, novinarka, urednica, borbinja za prava žena itd., a značajan i profesionalno najplodniji dio života provela je u Bosni i Hercegovini (1895-1927)« (Omerović i Lis 2023: 9).¹

U stilistici se memoari svrstavaju u publicistički stil, i to u memoarski podstil, pri čemu se naglašava i njihova potencijalna literarna, estetska vrijednost (Katnić-Bakaršić 2001: 177–178). U stilskom smislu memoari uvijek pretendiraju i na prikaz šire slike društva, vremena u kojem autor_ica živi. Tako kombinacija činjenica i impresija, javnog i privatnog, objektivnog i subjektivnog čini njihovu važnu stilsku odliku. Ovo se prepoznaje i kod Jelice Belović-Bernadzikowske, s tim što za mene pitanje o žanru ove knjige ostaje i dalje donekle ambigvitetno. Iako ih ona sama naziva memoarima, ovi su zapisi i svojevrsna autobiografija, povremeno i dnevnik (iako pisan sa vremenske distance). Heterogenost stila prepoznaje se i u tome što u njima postoje i fotografije, isječci iz novina, dakle, elementi drugih stilova, što je također karakteristika memoarskoga stila, ali i dnevnika. Upravo ta višeznačnost čini ih posebno zanimljivima i na stilskom planu. U radu se zato zanimam za stil *Memoara*, posebno sa aspekta kritičke diskursne analize; pri tome je u fokusu način diskurzivne samoreprezentacije Jelice Belović-Bernadzikowske. Treba svakako napomenuti i da je ona objavljivala različite tekstove – književne, publicističke, etnografske i druge – pod različitim pseudonimima, od kojih je jedan (Ljuba T. Daničić) i u naslovu *Memoara*. Pod pseudonimom su u to doba pisali i književnici toga vremena, ali svakako bi u nekom radu koji bi obuhvatio njen cjelokupan opus bilo zanimljivo analizirati te pseudonime i interpretirati njihovu upotrebu.

Govoreći o spisateljicama-dnevničarkama u devetnaestom stoljeću, Andrea Zlata naglašava da su najzastupljenije »u dijarističkoj praksi« na prvom mjestu bile učiteljice (Zlata 2004: 51). Iako Jelica Belović-Bernadzikowska piše *Memoare* u prvoj deceniji 20. stoljeća, oni se uklapaju u ovu sliku. Ako uporedimo današnje ženske autobiografije, memoare i dnevnike, posebno se izdvajaju oni čije su autorice slavne

1 *Memoari* su iznimno informativno i kvalitetno priređeni; u njima se nalaze i dva značajna teksta samih priređivača – studija *Jelica Belović-Bernadzikowska (1870-1946)* E. S. Omerovića (str. 29-30) i *Žensko pitanje u vrijeme Jelice Belović-Bernadzikowske* T. J. Lisa (str. 32-43), a na kraju i 13 priloga uz mnoge napomene i bilješke.

osobe i političarke (suvišno je i reći da nema mnogo autorica učiteljica). Zanimljivo o samoreprezentaciji političarki na Zapadu u memoarima pisanim nakon pada s vlasti, proučavajući knjige Hillary Clinton i bivše australske premijerke Julie Gillard, piše Taylor (2023). Ova autorica pokazuje da obje političarke pomoću memoara pokušavaju istaknuti svoje feminističke glasove, koji su bili svjesno prigušeni dok su bile na poziciji moći, kao i da pokušavaju rekonstruirati i reinterpretirati vlastito »ja«, odnosno ponovo uspostaviti »kontrolu nad svojim javnim personama« (Taylor 2023: 20). Ujedno, ti su memoari i jedna vrsta terapije. Za Jelicu Belović-Bernadzikowsku također se može reći da *Memoarima* pokušava stvoriti svoju javnu, ali i privatnu osobu iako ona kao osnovne ciljeve navodi svojevrsnu psihoterapiju, kao i značaj za nauku i pedagoški poticaj:

- (1) Sve ja to bilježim sa željom, da prikoristim empiričnoj psihologiji – a i sa željom vlastitog uzgoja. [...] Tim zapisivanjem nukamo se da razmišljamo o sebi više i dublje, a korist odale ne ćemo imati samo mi sami nego i nauka. [...] Ako ovi moji memoari i ne će nikoga mnogo naučiti, ali će moći mnoge da pobudi na nauku.(JBB, 11).²

Treba napomenuti da *Memoari* nisu dovršeni niti objavljeni za Jeličina života – Omerović piše da se ne znaju razlozi za to, ali se zna da su oni nastajali tokom tri godine, od 1906. do 1909. a da je Jelica ostala trudna 1910. prvi put i u 41. godini i rodila sina (Omerović 2023: 27-28). Budući da je i kasnije pisala i objavljivala, iako manje, možda se može pretpostaviti i da nije željela objaviti neke vrlo osobne detalje iz života, komentare o ljudima i slično. *Memoari* i po tome podsjećaju na dnevnik jer autori/-ice dnevnika svoje zapise često žele zadržati za sebe. Ujedno, oni su i ispovijest kada autorica piše o najintimnijim stvarima – npr. o nedostatku ljubavi i razumijevanja u obitelji, posebno kod majke, o nepravdama koje je doživjela, o ljubavi, seksualnosti, braku i slično, što nije jednostavno objelodaniti; na jednom mjestu ona eksplicitno i naziva Memoare »moja konfesijonalna knjiga«, dakle, svrstava je u ispovijesti (JBB, 500). Evo jednog viđenja žanra ispovijesti: »Reći sve, ništa ne utajiti, reći ono što jest...Iz sebe iznijeti svoje na vidjelo. Pred Drugog iznijeti ono što je potpuno osobno.« (Finci 2011: 53) Na drugom pak mjestu ovaj autor tvrdi da u osobnom tekstu »pisac najprije pred sobom polaže račune i stvara sebi sliku o sebi« (Finci 2011: 122), što zaista vrijedi i za Jelicu Belović-Bernadzikowsku.

2 Sve primjere u radu navodim onako kako su dati u *Memoarima*, dakle, uz čuvanje pravopisnih i drugih jezičnih odlika. Pri tome uz citat u zagradi uvijek dajem skraćeno ime autorice (JBB) i broj stranice.

U radu ću promatrati nekoliko sredstava diskurzivne samoreprezentacije u *Memoarima*: opoziciju *Ja – Drugi*, osnovni topos – topos žrtve i njegovu realizaciju, kao i izražavanje emocionalnosti, te pokušati odgovoriti na pitanje koliko se djelo može promatrati u ključu feminističke stilistike.

Ključna opozicija u cijelim *Memoarima* svakako je opozicija *Ja – Drugi*, koja odražava autoričin svijet, njenu percepciju vlastite pozicije i pozicije drugih ljudi. Ujedno je ova opozicija karakteristična za memoarski i autobiografski stil općenito, posebno stil toga vremena ili nešto ranijega. Tako Andrea Zlatar (2004: 50), spominjući poznati dnevnik rano preminule djevojke Marije Baškirceve, objavljen posmrtno 1887., u njemu prepoznaje »mladenački egoizam, spisateljski narcizam«, što zapravo možemo uočiti u mnogim dnevnicima toga doba. Ove se osobine uočavaju i kod Jelice Belović-Bernadzikowske mada njeni memoari nastaju u zrelijim godinama i nisu orijentirani dominantno na unutarnji vlastiti svijet, već govore o sudbini i životnom putu inteligentne djevojke, kasnije žene, spisateljice, intelektualke u vremenu i sredini u kojima se nisu uvijek kod žena cijenile te osobine.

Autorica predstavlja sebe u odnosu prema drugima, i drugih prema sebi. Pri tome je uočljivo da je na strani *Ja* uvijek sve pozitivno, dobro, dok je na strani *Drugi* često negativno. Tako je čak i kada su u pitanju rane školske situacije – npr. polaganje mature. Autorica sreće svoju zaštitnicu, omiljenu časnu sestru Vinku, koja joj kaže da bude »junak«:

(2) I to je bilo dosta, da zbilja budem »junak«!

Ali druge! Umirale su od straha, blijedile, jaukale i neprestano molitve šaputale. Samo neke »afektirale« su flegmatičnost, a mali broj bijaše zbilja bezbrižan. (JBB, 170)

Iz niza primjera vidi se kod nje izrazita kompetitivnost, volja za dominacijom, za tim da uvijek sebe predstavi u boljem svjetlu u odnosu na druge kolegice:

(3) »Jelice zlatna, pomози!« »Jelice draga, pomози!« »Jelice, o spasi me!« »Bog ti platio Jelice!« mnoge su se oko mene vješale, a ja sam poput male kraljice veledušno obećala svima pomoći, sastaviti početke i svršetke zadataka, dati svoj koncept itd. (JBB, 171)

Ovim se uspostavljaju i odnosi moći u kojima je Jelica dominantna a školske kolegice subordinirane jer one upotrebljavaju govorni čin molbe, dok je Jelica ta koja to »veledušno« obećava (govorni čin obećanja). U primjeru (2) ona je istinski hrabra,

neke kolegice pak »afektiraju« flegmatičnost. Autorica po pravilu daje izrazito afirmativnu emocionalnu ocjenu svojih postupaka. Ona posebno uspostavlja direktnu ili indirektnu opoziciju *Ja – Drugi* kada piše o nedostatku majčine i općenito ljubavi u obitelji, ali i onda kada piše o razvoju svoje karijere, o onima koji su je podržavali, a i onima koji su bili protiv nje ili su od prijatelja postajali neprijatelji:

- (4) Majčino krilo nije za mene pripravlilo slatkoga otpočinka, majčina usta – kad se meni nijesu nježno nasmiješila, a majčine oči – bljesnule su češće zlobnim gnjevom, nego toplom ljubavi na mene. (JBB, 181)
- (5) Brat gledao me porugljivo, a sestra zavidno hladno, teta [...] slatko-bljutavo [...] (JBB, 182)
- (6) Danas mi se moji prijatelji (i prijateljice) pokazuju srdačni, nježni, ekspozirani, a sutra se namrgode i osvećuju [...] Stoput sam nastradala, kad sam im vjerovala, a ipak i danas prijateljstvo dijelim i uskraćujem, ustežem, vraćam, razbacujem, tražim, molim, a sve čemu? (JBB, 463)

Reisigl i Wodak (2009: 104) u okviru diskursno-historijske grane CDA uvode pojam toposa, koji korijene ima u antičkoj retorici; toposi su važna argumentacijska mjesta u tekstu. U prethodnim primjerima stvara se tipičan topos žrtve jer na strani *Ja* je ljepota, pamet, dobrota, znanje, ali *Drugi* to ne razumiju ili su zbog toga zavidni i ne žele prepoznati. Može se to tumačiti i nedostatkom majčine ljubavi, koji se onda cijeli život pokušava nadomjestiti priznanjem i od drugih ljudi (otuda i ljubav prema časnoj sestri Vinki kroz cijeli život, i dugo nakon školovanja). S druge strane, ponekad se uočava i stalna potreba za potvrdom vlastite vrijednosti od Drugih:

- (7) Ali i danas imao je možda pravo gosp. dr. M., koji mi je rekao: »U Vama je komadić Vestalke, komadić slobodne Grkinje i komadić nove žene!« (JBB, 180)

Opozicija *Ja – Drugi* u *Memoarima* je zapravo po pravilu i povezana sa izražavanjem emocionalnosti (afekta) i toposom žrtve³. Kolegice-učiteljice autorici »zavide«, »njima je moja marljivost bila trn u oku« (JBB, 258-259), ona doživljava »krvave ugrize od oštih zubatih kolegica« (JBB 365), kolega književnik je »hulja«

3 Kritička diskursna analiza (CDA) nije poklanjala previše pažnje izražavanju emocionalnosti, osim kod proučavanja modalnosti. Međutim, kasnije se javlja gramatika procjene (*grammar of appraisal*), u kojoj se proćavaju semantička sredstva za izražavanje emocionalne reakcije (afekt), zatim prosudbe (*judgement*) i estetske evaluacije (Martin, White 2005).

(JBB 466). U jednom poglavlju autorica čak nabraja (sic!) svoje tadašnje »krvnike« (JBB, 435), njih šesnaest, i piše: »Njih 16 na me jednu [...] opet je njih 16 išlo protiv mene jedne i same!« (JBB, 436). Iako nema sumnje da joj je život bio težak, ispunjen borbom, taj topos žrtve, ovdje pojačan »snagom broja«, stalno dominira tekstom i kod čitatelja/-ica izaziva u jednom trenutku dojam hiperbole.

Emocionalnost je u *Memoarima* izražena, uvjetno rečeno, hipertrofirano – mnogo je plakanja, zagrljaja, uzdaha (Jelica čak pada i u nesvijest od silnoga uzbuđenja nakon što svojoj omiljenoj časnoj sestri Vinki na kraju školovanja recitira), često u snažnim opozicijama pozitivnih i negativnih emocija – po tome *Memoari* iz realizma gotovo prelaze u sentimentalizam. Autorica piše u hiperbolama i o pozitivnim emocijama: maturantkinje pred rastanak padaju u »liričke ekstaze« (JBB 178), u njoj se javlja »zatomljena ljubav, sva potreba da ljubi«, »nemilosrdno milosrđe« (JBB, 247); mnogo je eksklamativnih rečenica, uzvika – u časnoj sestri Vinki ona gleda »Misterij sve ljepote i dobrote, darovan mi od samoga Boga!« (JBB, 162).

Dakle, iz prethodnih primjera vidi se koliko su za diskurzivnu samoreprezentaciju u *Memoarima* važna sva tri sredstva koja razmatram: i opozicija *Ja – Drugi*, i topos žrtve, i sredstva izražavanja emocija jer se pretapaju i povezuju, tvoreći jedinstvenu sliku. Međutim, kada se udalji od potrebe za takvom samoreprezentacijom, autorica donosi niz zanimljivih podataka o školstvu toga vremena, o nepotizmu i protekciji (čak otvoreno priznaje da je i sama nekad po protekciji bila raspoređena na neko mjesto u neku školu) koji vladaju, o nacionalnim odnosima, previranjima i političkim odnosima u Bosni, književnim časopisima (pisala je i u hrvatskim i u srpskim) i općenito književnoj i kulturnoj sceni toga vremena. Tu se tek vidi koliko je u jednom periodu ona bila značajna ličnost na kulturnoj sceni i koliko je bila aktivna u različitim oblastima.

Zanimljivo je kako Jelica Belović-Bernadzikowska piše i o kontaktima sa istaknutim ličnostima (npr. direktorom Zemaljskog muzeja u Sarajevu Kostom Hörmannom, dr. Ćirom Truhelkom, Hamdijom Kreševljakovićem, koji ju je oduševio), književnicima (jako joj se zamjerio Viktor Car Emin kad je postao urednik *Mladog Istrana*, a razočarao ju je i Silvije Strahimir Kranjčević kad se s njim upoznala u Mostaru), a posebno o drugim književnicama svog vremena, naglašavajući da ni tu nema solidarnosti. Pored Jagode Truhelke, posebno je oštro opisala Zagorku i kao novinarku i kao osobu: »Zagorku sam vidjela [ljetos] doći u kafanu i ravno sjesti među neke muškarce (mlade žurnalistiće) i tu debatirati muškarački [...]« (JBB, 501). Zagorka je ovakav oštar (iako zanimljiv) opis dobila vjerovatno i zato jer tom prilikom nije pozdravila Jelicu.

Stavovi Jelice Belović-Bernadzikowske o muško-ženskim odnosima, o tome kako bi žena trebala odgovoriti na udvaranja (»Ima žena, koje same počnu koketirati (...)«; »Ženu, koja je ravnodušna, ne će muškarac atakirati, a žena koja sama počne ljubavnu šalu, nema prava biti poslije grubijanka« – JBB, 170) često ni po čemu ne odudaraju od stereotipa uvriježenih u doba nastanka *Memoara* i povremeno djeluju i moralistički, pisani sa superiorne pozicije (opet tu vidimo specifičnu diskurzivnu samoreprezentaciju). Međutim, ima i drugačijih dijelova, koji su zanimljivi sa aspekta feminističke stilistike i pokazuju Jeličinu progresivnost i želju za odgojem savremenih žena i promjenom modela ponašanja i življenja (npr. »Ja mislim, da naobražena djevojka mora i u seksualnim pitanjima biti upućena« JBB, 333), ili cijeli segment u kojem autorica želi svojom knjigom pledirati za ravnopravnije odnose između muškaraca i žena, u kojima »muškarci više ne će svoju muževnost dokumentovati u erotičkim izgredima«, a žene će »prestat, da reprezentuju samo seksualne vrijednosti, da se prodaju (za novac i službe) i da se ponizuju ko roba na pazaru« (JBB, 500). Ona opisuje i slučajeve kada muškarci na položaju, koje ona i imenuje, zloupotrebljavaju moć nad ženama i kad se neke djevojke svjesno upuštaju u takve odnose kako bi ostvarile svoje ciljeve (JBB 403-404). Budući da često govori o erotici, seksualnosti, ponekad kako bi prikazala udvaranje i muškaraca i žena, što ponovo služi i za njenu diskurzivnu samoreprezentaciju, ali posredno - kroz poglede, dodire i žudnju drugih prema sebi, za Jelicu Belović-Bernadzikowsku može se reći da je u tome, kao i u drugim aspektima *Memoara*, preteča svojevrsnog *osvajanja govora*, koje se u feminističkoj stilistici ističe kao iznimno bitno (Katnić-Bakaršić 2004: 69–116), a u punoj mjeri realizira se tek kod kasnijih spisateljica.

Nema sumnje da su *Memoari* djelo koje je vrijedno na više planova – kao svjedočanstvo o jednom vremenu, koje pruža uvid i u način života, školstva, uz niz historijski relevantnih činjenica, ali i kao svjedočanstvo o poziciji obrazovane, misleće žene, žene književnice. To je djelo i zanimljivo, živopisno – ono se čita kao fikcija. Unatoč subjektivnosti kao nužnom elementu memoarskoga stila, ovo djelo nadilazi sudbinu pojedinačne osobe i daje bogat materijal za proučavanje sa više aspekata. Proučavanje diskurzivne samoreprezentacije za mene je bilo posebno zanimljivo jer pokazuje i osobine individualnog stila Jelice Belović-Bernadzikowske, ali i konvencije žanra tzv. ženske memoarske i dnevničke proze vremena u kojem je ona pisala. Ujedno, *Memoari* daju glas jednoj autorici, ženi koja je bila dugo zaboravljena, da bi tek posljednjih decenija ponovo postala vidljivom. Tim prije možemo biti zahvalni priređivačima na ovom odlično opremljenom izdanju jer nam je omogućen uvid u jedan nesvakidašnji život, ali i u društvene i kulturne prilike u kojima je ona živjela i djelovala.

Izvori

JBB – *Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske* (E. Omerović & T. Lis, ur.). (2023). Sarajevo: Institut za historiju i Historijski arhiv Sarajevo.

Reference

- Finci, P. (2011). *Osobno kao tekst*. Zagreb: Antibarbarus.
- Katnić-Bakaršić, M. (2001). *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Katnić-Bakaršić, M. (2004). Jezik i (de)konstrukcija roda. U J. Babić-Avdispahić et al. (ur.), *Izazovi feminizma* (str. 69–116). Sarajevo: Forum Bosnae, 26(4).
- Martin, J. R., & White, P. R. R. (2005). *The language of evaluation: Appraisal in English*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Omerović, E. S., & Lis, T. J. (2023). Predgovor. U E. S. Omerović & T. J. Lis (ur.), *Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske (Ljube T. Daničić)* (str. 9–15). Sarajevo: Institut za historiju i Historijski arhiv Sarajevo.
- Reisigl, M., & Wodak, R. (2009). The discourse-historical approach. U R. Wodak & M. Meyer (ur.), *Methods of critical discourse analysis* (str. 87–121). London: Sage.
- Taylor, A. (2023). Political memoir, celebrity, and the reclamation of feminism: Gendered self-representation in *Julia Gillard's My Story* and *Hillary Clinton's What Happened*. *Contemporary Women's Writing*, 17(1), 19–38. <https://doi.org/10.1093/cww/vpad020>
- Zlatar, A. (2004). *Tekst, tijelo, trauma: Ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.